

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.57-69
УДК 94:327(410+560)“1917”

Артем Граčov

ДИПЛОМАТИЧНЕ ЗОНДУВАННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ СЕПАРАТНОГО МИРУ МІЖ ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ТА ВЕЛИКОЮ БРИТАНІЄЮ В ЛИПНІ 1917 р.

Граčov Артем. Дипломатичне зондування можливостей сепаратного миру між Османською імперією та Великою Британією в липні 1917 р. У статті розглянуто передумови, перебіг та результат неофіційних переговорів у Швейцарії в липні 1917 р. про можливість сепаратного миру між Османською імперією та Великою Британією. Як показали зустрічі британського капітана Обрі Герберта із представниками Порти, серед османських урядовців розпочала формуватися готова до компромісу англофільська опозиція. Підготовка умов миру, проте, включала значну кількість проблем. Основними складнощами були: побоювання обох сторін, британської та османської, що переговори насправді є пасткою; важкість формулювання умов миру, які б задовольнили не лише Лондон та Стамбул, але й союзників Британії; непередбачувана ситуація на фронтах: хитке становище російської армії та очікування молодотурками результатів військової кампанії в Месопотамії. В кінцевому рахунку, розпад російського війська, близькість осінніх бойових дій, скептична позиція британського керівництва щодо підготовки сепаратного миру не дали справі розвитку.

Ключові слова: Перша світова війна, сепаратний мир, переговори, дипломатія, Велика Британія, Османська імперія.

Граčov Артём. Дипломатическое зондирование возможностей сепаратного мира между Османской империей и Великой Британией в июле 1917 г. В статье рассмотрены предпосылки, ход и результаты неофициальных переговоров в Швейцарии в июле 1917 г. о возможности сепаратного мира между Османской империей и Великой Британией. Как показали встречи британского капитана Обри Герберта с представителями Порты, в среде османского правительства начала формироваться готовая к компромиссу англофильская оппозиция. Подготовка условий мира, однако, включала значительное количество проблем. Основными трудностями были: опасения обеих сторон, британской и османской, что переговоры на самом деле являются ловушкой; сложность формулирования условий мира, которые удовлетворили бы не только Лондон и Стамбул, но и союзников Британии; непредсказуемая ситуация на фронтах: шаткое положение русской армии и ожидания младотурками результатов осенней кампании в Месопотамии. В конечном счете, распад русской армии, близость осенних боевых действий, скептическая позиция британского руководства насчет подготовки сепаратного мира не дали делу развития.

Ключевые слова: Первая мировая война, сепаратный мир, переговоры, дипломатия, Великая Британия, Османская империя.

Важливою, але маловідомою сторінкою в українській історіографії періоду Першої світової війни є дипломатичне зондування сепаратного миру між Османською імперією та Великою Британією. Напружені переговори, що вимагали надзвичайної обережності сторін, врахування неймовірно запутаної системи міжнародних відносин – хороший урок для сучасності. Одним із епізодів цієї складної справи була зустріч британського капітана Обрі Герберта із пред-

ставниками Османської імперії в Швейцарії в липні 1917 р. Його місія тривала всього лише декілька днів і в ній було задіяне незначне коло осіб. Між тим, вона демонструє технічну складність здійснення таких переговорів, важкість пошуку прийнятних усім сторонам конфлікту умов, що вельми нагадує складність і запутаність зовнішньополітичних маневрів сучасних світових держав.

Основу джерельної бази дослідження складають оцифровані документи Національного архіву Великої Британії (The National Archives, TNA): справа 206 серії 800 фонду FO (Foreign Office)¹ та справа 21 серії 24 фонду CAB (Cabinet Office)². Також було залучено мемуари британського посла у Франції Френсиса Берті³ та прем'єр-міністра Великої Британії Девіда Ллойд-Джорджа⁴.

Деякі джерела, що могли б розкрити деталі досліджуваної теми, виявилися нам недоступними. Це опубліковані 2011 р. щоденники та документи капітана Герберта⁵, а також справи серії 371 фонду FO (TNA)⁶. Останні не були оцифровані, однак про їх важливість свідчить факт використання їх іншими істориками, що розглядали дану тему.

Загальну ситуацію на тогочасному європейському дипломатичному фронті охарактеризували у своїх працях Месут Уяр, Едвард Еріксон⁷, Фероз Ахмад⁸, Девід Фромкін⁹, Андрій Зайончковський¹⁰, Стенфорд та Езел Курал Шоу¹¹ та інші. Серед робіт істориків, що були нами віднайдені та опрацьовані, лише дві докладно відображають переговори в липні 1917 р. Це роботи британського історика Джонатана Шнера¹² та американського журналіста Нейла Холландера¹³. В дослідженні Шнера епізод із переговорами Герберта показано в контексті політики Великої Британії щодо Близького Сходу та Палестини. Автор детально змалював процес переговорів, дав широко характеристику особам, щоб були в них задіяні. Однак, на відміну від нашої розвідки, менше уваги приділив аналізу власне архівних документів, пов'язаних з оцінкою перемовин британською дипломатичною службою. Холландер розглянув дані події менш детально. Незначні відомості про переговори Герберта є у біографії Мехмеда Талаата-паші (міністра внутрішніх справ, згодом великого візира Османської імперії) авторства Ганса-Лукаса Кісера¹⁴. Цікаві відомості безперечно містяться у біографії капітана Обрі Герберта, написаній його онукою Маргарет Фіцджерберт¹⁵, що не була нам доступна для опрацювання.

У 1917 р. османський пантюркізм було підірвано зростанням самосвідомості арабського населення (арабів активно підтримувала Велика Британія, їх вдалося залучити до війни проти Порту¹⁶) та посиленням позиції сіоністів завдяки окупації британцями Палестини та вступу США до війни. 2 липня 1917 р. Греція, що мала претензії на турецьку територію, вступила у війну на боці Антанти¹⁷. Водночас, Росію як супротивника серйозно послабила революція¹⁸. 17 березня 1917 р. британські війська здобули Багдад, але їх спроби захопити Газу протягом першої половини року не увінчалися успіхом¹⁹.

Стратегічна ситуація склалася не на користь Центральних держав: промислові та людські ресурси були остаточно виснажені, а за підрахунками А. Зайончковського, в 1917 р. чисельність військ Антанти переважала чисельність військ Центральних держав на 40%²⁰. Відтак серед частини османського істеблішменту все більшого розвитку стала набувати ідея сепаратного миру.

Серед правлячої групи молодотурків на 1917 р. чітко окреслилося два табори: пронимецька більшість, до якої входив військовий міністр та фактичний диктатор Османської імперії Енвер-паша, та проантантівська меншість. До першої групи належав і великий візир Османської імперії Талаат-паша, однак він дотримувався більш поміркованої позиції²¹.

Сили, готові до компромісу із Османською імперією, були і в Британії. Одна із найбільш яскравих осіб – дослідник Близького Сходу та ісламу, британський письменник Мармадук Піктхолл. Він навіть запропонував свої послуги як посередника, однак через його публічну протурецьку та проісламську громадську діяльність уряд йому відмовив²². Є відомості, що Девід Ллойд-Джордж теж шукав миру з османами. За його ініціативи²³ навесні-влітку 1917 р. з турками зустрічались банкір Піллінг²⁴ та торговець зброєю Базілейос Захарофф²⁵. Піллінг справив на британських дипломатів незадовільне враження, однак він мав контакти із молодотурецькою верхівкою, і його все ж відправили на переговори у Швейцарію. Він, через османського посередника, вийшов на зв'язок із Талаатом-пашею²⁶. Той нібито пообіцяв широкі територіальні поступки та погодився на створення буферної вірменської держави в разі підписання миру (такі умови історик Кісер назвав фантастикою²⁷). Піллінг стверджував, що потім Талаат надіслав й листа з умовами миру, однак цього листа він так і не представив, а документальні свідчення, як встановив Шнер, що лист узагалі був, відсутні²⁸.

Іншим посередником Ллойд-Джорджа був Базілейос Захарофф, директор збройної компанії "Vickers". Ще 1916 р. Захарофф отримав пропозицію обговорити мир від Абдул-Керім-Бея, колишнього секретаря султана Абдул-Гаміда II. З огляду на позицію царського уряду щодо Константинополя, британське керівництво цю справу відклало. Але у зв'язку з революцією в Росії, британська дипломатія влітку 1917 р. активізувалася й вже 18 чи 19 червня Захарофф прибув до Швейцарії та зустрівся із Абдул-Керімом. Той повідомив, що справи на війні та всередині держави штовхнули Енвера-пашу та його соратників на пошук вигідних умов миру. Британська сторона вже готувалася передати Енверу-паші хабар. Однак під час другої зустрічі (21 липня) переговори було зірвано: Захарофф, відповідно до даних йому інструкцій, відмовився передавати будь-які кошти перш, ніж зустрінеться особисто із самим Енвером (той саме прибув до Люцерни). У відповідь на це Абдул-Керім відмовився продовжувати справу²⁹. Можна припустити, що він не бажав ризикувати далі й підставляти Енвера-пашу.

В червні 1917 р. Горас Рамбольд, британський посол у Швейцарії, отримав відомості, що турецька опозиція готова піти на переговори. Про це повідомив доктор Пароді, єгипетський освітній чиновник, що опікувався єгипетськими студентами у Швейцарії. З початком війни Пароді добровільно став британським агентом³⁰, а Ллойд-Джордж у своїх мемуарах зазначив, що Пароді безпосередньо належав до османської опозиції³¹. Згодом до Швейцарії прибув доктор Нуреддін-Бей, впливовий член "Єднання і прогресу", директор константинопольської лікарні та близький друг Талаата-паші³². Він повідомив, що сам Талаат та колишній командуючий 3-ю турецькою армією Вехір-Бей пропонують обговорити умови майбутніх територіальних змін Османської імперії³³.

Ганс-Лукас Кісер в біографії Талаата-паші висловив сумніви, що той всерйоз прагнув сепаратного миру. Дослідник припустив, що Талаат або розвідував ситуацію, або збирався дезінформувати чи посварити ворожий блок³⁴.

З документів також відомо, що в цей час до Швейцарії вирушили представники османської верхівки³⁵. Однак того, хто та з якою метою здійснив візит, опрацьовані нами джерела та роботи істориків не розкривають.

Наступним, кого задіяли в пошуках миру, став британський капітан Обрі Герберт. Досвід, кмітливість та знання Сходу робило його хорошим кандидатом для переговорів³⁶. Шнер пише, що Герберт був в курсі справи сепаратного миру з Портою щонайменше з 1916 р. – цю ідею з ним обговорювали Ллойд-Джордж та секретар Військового комітету Моріс Ханкі³⁷.

Як свідчать документи, робота над підготовкою переговорів розпочалась не пізніше 7 липня 1917 р. Обрі Герберт у своїй замітці (в тексті йдеться про 4 липня, сам документ підписаний 7 липня) описав вигоди внаслідок укладання миру: стане можливим концентрувати, а не розпорозувати війська (зникнуть фронти в Месопотамії та Палестині), похитнеться позиція Болгарії та Австро-Угорщини³⁸. Герберт відзначив три проблеми: навіщо до Швейцарії прибули турки; наскільки міцною була позиція Енвера-паші; наскільки турки впевнені в можливості повернути собі Багдад³⁹.

На думку капітана, в будь-якому разі важливо було вийти на зв'язок із турками у нейтральних країнах й провести переговори в неофіційному форматі. Британський представник мав би статус приватної особи, від якої власна держава могла б відмовитися⁴⁰.

У відповіді від 10 липня 1917 р. у Foreign Office підтримали позицію Герберта щодо неофіційного характеру візиту. Формулювання інструкцій мало завуальований характер: "... в разі, коли ви [Обрі Герберт – А.Г.] в Швейцарії зустрінете своїх албанських друзів, і будь-хто з цих друзів побажає побачити вас, Міністр іноземних справ не матиме щодо цього жодних заперечень. Водночас, будь-які кроки мають бути здійснені самими турками, а не вами"⁴¹. Про неформальний характер пошуків Герберта йшлося і в телеграмі від 10 липня до Г. Рамбольда в Берн⁴².

До підготовки візиту Герберта було залучено також дипломата Ендрю Райана⁴³, який напередодні та на початку війни займав посаду драгомана (посередника та перекладача) в британському посольстві у Константинополі. В тексті його послання, датованого 13 липня 1917 р., йдеться, що сепаратний мир з Портою був малоймовірним з огляду на перебіг бойових дій та міцну позицію німців й молодотурків. Вони, як писав Райан, були впевнені в своїх силах на фронті, навіть попри нещодавні поразки. Турки сподівалися, що з допомогою німецького генерала Ерїха фон Фалькенгайна, що прибув на початку липня 1917 р. до Османської імперії та очолив новостворену армію "Йілдирим", вони зможуть повернути Багдад⁴⁴.

Райан зосередився на трьох питаннях, пов'язаних із турецьким урядом: чи здатен він узагалі, з огляду на німецький контроль, підписати мир; якими мають бути умови миру; чи можна замінити уряд Порти, з огляду на його впертість, іншим, більш поступливим⁴⁵. Райан метафорично зауважував: "німці за-

прягли віслиюка, і без сумніву, у них є багато неприємностей у його керуванні⁴⁶. Розвиваючи думку, він вказував, що все ж вони продовжували контролювати турецькі збройні сили й Дарданелли, а тому єдиний шлях протидії – переворот силами молодотурецької партії. Проте організація перевороту з її допомогою, писав Райан, створювала ризик провалу як через репресії німців, так і через можливі розбіжності серед молодотурків⁴⁷. Важливим фактором залишалася економічна залежність Османської імперії від Німеччини⁴⁸.

Щодо умов миру, то Райан прогнозував, що турки не відмовляться ні від незалежності влади, ні від армії, ні від Константинополя, однак за сприятливих умов він вважав за можливе домовитись про відкриття Проток⁴⁹. Можливість зміни турецького уряду Райан вважав низькою: позиція молодотурків залишалася міцною, очевидного розколу в їх таборі не прогнозувалося⁵⁰. Слід зауважити, що, як свідчать опрацьовані джерела, турецька владна верхівка не була монолітною, однак в Лондоні цього на той час ще не знали.

Райан запропонував провести обережні та тривалі переговори. Одночасно з ними слід було здійснити підготовку умов, за яких турків можна буде схилити до миру: нейтралізувати спроби турків повернути собі Багдад та Ерзерум; на противагу масштабним операціям, вплинути на турків шляхом серії регулярних авіанальотів або рейдів субмарин проти Константинополя⁵¹.

Щодо поїздки Герберта та переговорів з турками в своєму меморандумі, датованому 14 липня, висловився також колишній британський посол в Османській імперії Луї Малетт. Його висновки були подібні до міркувань Райана⁵². Нарешті, слід звернутися до думки британського посла в Парижі Френсіса Берті. В своєму щоденнику під датою 30 червня 1917 р. він занотував, що для сепаратного миру з Османською імперією Британії слід буде “розпрощатися з думками про Месопотамію, Аравію, Палестину, Вірменію та сфери впливу в Малій Азії, або, щонайменше, із деякими з цих ідей”. Ймовірність миру з Портою Берті вважав сумнівною⁵³.

Британські дипломати, таким чином, були скептично налаштовані щодо можливостей сепаратного миру.

Обрі Герберт відбув до Швейцарії та дістався місця призначення 16 липня⁵⁴. В матеріалах ТНА знаходимо два документи авторства капітана, що детально розкривають подробиці його поїздки до Швейцарії. Герберт зустрівся із трьома турками. 20 липня він “мав тривалу розмову з турком, якого я знав раніше”, при цьому його імені в документі Герберт не назвав, лише зазначив, що той походив із “однієї з найкращих та найбільш благородних родин його країни; він виглядав, як типовий англієць... і розмовляв бездоганною англійською”⁵⁵.

Знайомий Герберта серйозно поставився до конспірації. “Його “*homme de confiance*” [той, кому можна довіряти (фр.) – А.Г.] прибув до мого готелю о пів на шосту ранку та сказав мені, де я можу знайти автомобіль, що доставить мене до порожнього будинку”, писав згодом Обрі Герберт у своєму меморандумі⁵⁶.

Як і йшлося в інструкціях Foreign Office, Герберт насамперед повідомив співбесіднику, що прибув до Швейцарії, щоб оздоровитися, однак зацікавився можливістю поговорити щодо британських полонених. Герберт додав, що він не уповноважений вести будь-яких переговорів і представляє лише себе.

Співбесідник відповів, що й сам перебуває в подібній позиції, однак ризикує набагато більше, адже його знають як англофіла⁵⁷. Знайомий Герберта повідомив, що турецький уряд не піде на принизливу угоду. Османську верхівку, за його словами, не можна було купити. Хоча вони не вірили в перемогу Німеччини, серед них панувала думка, що з війни Порта вийде на сприятливіх для неї умовах⁵⁸.

Водночас, турецький переговірник, за його словами, упродовж останнього року доклав зусиль до організації англофільського табору, який би зблизив Велику Британію та Османську імперію після війни. Ця група була достатньо сильною. За відповідної допомоги вона могла б зумовити зміну османського уряду, на що буде потрібно близько двох місяців⁵⁹. Щодо умов миру, то було обговорено, що автономія таких провінцій, як Вірменія, Аравія, Месопотамія, Сирія та Палестина прийнятна для нього й для англофільської опозиції, більше того, на це міг би, за відповідних умов, погодитись і весь османський уряд. На запитання Герберта турок уточнив, що під автономією мав на увазі "турецький прапор і [...] гарнізон"⁶⁰. Британець наголосив, що турецькі гарнізони обурять місцеве населення. Турок відповів, що особисто теж вважає це зауваження резонним, але йому слід також і рахуватись із думкою соратників, які можуть звинуватити його в роботі на Лондон. Він підкреслив, що його соратники – патріоти, і не збираються скидати турецький уряд задля вигоди Союзників, що мають на меті розділити Туреччину. "Він сказав [...], що вони ситі по горло війною, але не настільки, щоб продати власну країну"⁶¹. Залишається тільки здогадуватися, яким був підтекст цих слів: патріотизм чи торг за умови миру.

21 липня Герберт зустрівся із двома іншими турецькими переговірниками. "Я сидів у Курзаалі [курорт в муніципалітеті Інтерлакен – А.Г.], коли доктор Пароді зайняв із двома друзями-турками сусідній столик. Він познайомив мене з його двома товаришами, Хаккі Халід-Беєм, колишнім директором Монетного двору Константинополя, що наразі живе у Женеві, та доктором Нуреддін-Беєм⁶².

Герберт писав, що обидва турки прибули на конференцію, що мала відбутися в Цюріху. Серед них були чиновники та урядовці високого рангу: Фуад Селім-бей (турецький посол у Швейцарії), Халіі-бей (албанський військовий аташе), Фозі-бей (турецький посол у Болгарії) та інші – зокрема соратники Талаата-паші. В документі не йшлося, яким питанням була присвячена конференція. Геберт вказав, що її учасники дійшли висновку: політика Енвера-паші має руйнівний характер, слід шукати порозуміння з Лондоном⁶³.

Спершу предметом обговорення між Гербертом та турецькими представниками були британські полонені. Розмову продовжили "в саду, який був цілком безлюдним". Герберт повідомив туркам, що не має жодних офіційних повноважень⁶⁴. Його співбесідники повідомили про наявність двох таборів – проницького та проантантівського – в "Єднанні та прогресі". Талаат чекав сприятливої ситуації в зовнішній політиці та війську. Серед опозиції до германофіла Енвера було названо навіть Джемалю-пашу, що командував турецькими військами на Кавказі ("однак, оскільки він є дядьком Енвера, його позиція не є ясною"), й деяких інших⁶⁵.

Англофільський табір, за словами Герберта, боявся двох обставин: “гільйотини та розділу Туреччини”. Вони прагнули моральної та фінансової підтримки й гарантій з боку Великої Британії. Хаккі Халід зазначив, що турки не бажають вести переговори з італійцями чи росіянами, і мають за краще домовлятися з британцями, аніж із французами⁶⁶.

Турки вирішили, що Нуреддін-бей повернеться до Османської імперії, щоб зустрітись із Талаатом, а той, в свою чергу, призначить відповідальну особу, яка вирушить у Швейцарію, нібито з причини поганого здоров'я, в його супроводі. В Швейцарії уповноважений турецький представник мав би вийти на зв'язок із британським урядом уже напругу⁶⁷.

Герберт дійшов до низки висновків щодо ситуації в Туреччині. Турецька верхівка чекала, поки з допомогою німців буде повернено Багдад та витіснено Антанту із Гази; вона також припускала, що в Росії відбудеться ще одна революція. Серед турків-англофілів побувала думка, про зручний момент для сепаратного миру одразу після здобуття британцями Багдаду, тепер же “Талаат [...] вважає недоречним йти на переговори, перш ніж Фалькенгайн спробує свої шанси в осінній кампанії”⁶⁸. Турки, писав Герберт, не бояться німців чи австрійців, але їх побоювання викликає болгарська армія, яку нібито “майже не зачепило війною”⁶⁹. Можна припустити, автор мав на увазі ризик наступу болгарських військ проти османів через територіальні претензії самої Болгарії, та / або через тиск Німеччини, що заважає поквитатися за сепаратний мир.

У підсумку, як зазначив Герберт, турецька верхівка усвідомлювала, що її сили тануть, в той час як сили Союзників - ростуть, і що існує ризик, що на сепаратний мир швидше підуть Болгарія чи Австро-Угорщина.

У свою чергу, за Гербертом, британська сторона мала такі варіанти: по-перше, не робити нічого, з огляду на складність та невизначеність ситуації до осінньої кампанії; по-друге, піти на переговори з турецьким урядом, що було сумнівним та небезпечним; по-третє, домовитись із турецькою опозицією – в цьому, на думку Герберта, були перспективи; по-четверте, залучити союзників та відмовитися від окремих планів щодо турецької спадщини, й за допомогою такого компромісу підштовхнути турків до згоди⁷⁰. Герберт радив, за можливості, залучити до переговорів США⁷¹.

Додатком до документу, основні аспекти змісту якого викладено вище, була схема від турецьких представників, написана французькою мовою, і яку Герберту передали поспіхом, за двадцять хвилин до того, як мав відбутись його потяг. Турецькі вимоги переважали їх можливості, що, за оцінкою Герберта, було в цілому характерним для східної дипломатії⁷². Можна припустити, що й момент передачі документа обрано навмисне - аби Герберт не мав часу обговорити поставлені турками умови; втім, це могла бути й випадковість. Серед умов, які пропонували турки, була фінансова підтримка Великою Британією, максимальне використання її впливу задля передачі туркам грецьких островів Лесбос та Лемнос, розташованих поблизу Малої Азії⁷³.

В іншому меморандумі, датованому 29 липня 1917 р., Герберт висловив свої міркування щодо того, чи переговори були пасткою. З одного боку, вони могли посварити держави Антанти, оскільки Лондон домовлявся за спиною союзни-

ків. З іншого боку, зазначив Герберт, першого його співбесідника добре знали як англофіла. Крім того, турки не вийшли на контакт з деякими Х'ю Уайтхоллом та Мідлтоном Едвардсом, оскільки їм було відомо, що ті працюють на розвідку⁷⁴.

Герберт проаналізував ситуацію в Османській імперії. Наголосив, що вона на межі руйнування, тож турецька опозиція шукає миру і в цих пошуках вона надає перевагу переговорам із Великою Британією. Ця опозиція готова до революції, але боїться стати її жертвою, тому бажає від Британії гарантій.

Найгострішими проблемами для Великої Британії в справі сепаратного миру Герберт назвав: зобов'язання перед державами-союзниками та арабами; матеріальні інтереси Британії в Месопотамії та Палестині; саму можливість виходу турків із війни; плановану осінню військову кампанію⁷⁵. Росія, за його словами, на той момент вже не претендувала на Константинополь. Хоча їй спершу обіцяли віддати Царград, але Британська імперія поклала тисячі життів у Дарданеллах – “це була не наша вина, що ми програли”. Однією із найбільших була загроза суперечок між Італією та Францією в розподілі турецької спадщини, аж до того, що укладення миру взагалі не було б можливим. Поглядам турків на умови сепаратного миру не відповідала й офіційна позиція Великої Британії, яка декларувала боротьбу за свободу малих народів, зокрема, знову ж таки, арабів⁷⁶ й була реалізована на практиці збройним протистоянням останніх проти Османської імперії.

Щодо розподілу османської спадщини, то Герберт радив бути обережними. Наприклад, зайняти “Басру та Бахрейн, але не анексувати Багдад чи Месопотамію”, надати компенсації Франції у Африці, а якщо Франція отримує Сирію, то Смірну та Конью віддати Італії тощо⁷⁷. Цікаво, що Герберт, хоча й писав про грецькі території чи території, на які вона зазіхала, саму Грецію не згадав. Доцільно також порівняти дані пропозиції із таємною британо-французькою угодою Сайкса-Піко, укладеною 16 травня 1916 р. За її умовами, на противагу міркуванням Герберта, вся територія від Багдаду до Перської затоки мала б відійти Великій Британії⁷⁸. Герберт же радив погодитись на номінальну залежність турецьких провінцій від османів і послався на історичний досвід: “коли лорд Кігченер був у Єгипті всемогутнім, його секретар носив фез [головний убір османських чиновників та військових – А.Г.]”⁷⁹.

Після переговорів Герберт 25 липня прибув у Париж. За день до цього британське керівництво отримало повідомлення від іншого агента у Швейцарії. Подібно результатам поїздки Герберта, в повідомленні йшлося, що Талаат-паша, з огляду на активізацію військових дій Росією, провал [очевидно, німецької – А.Г.] підводної війни, вступ у війну США вважає за належне піти на переговори про мир⁸⁰.

3 серпня в Foreign Office розповсюдили меморандум Марка Сайкса, радника з питань Близького Сходу, щодо міркувань Луї Малетта з приводу сепаратного миру, а також аналітичні висновки щодо меморандумів Герберта старшого секретаря Foreign Office Джорджа Клерка (в минулому співробітником британського посольства в Османській імперії) та помічника заступника міністра іноземних справ Рональда Грехема⁸¹.

Про більшість питань, яких вони торкалися, йшлося в передніх сюжетах нашої розвідки: наскільки можна довіряти туркам та їх пропозиціям про мир; на яких умовах він має бути укладений, як врегулювати переговори та мир із союзниками по Антанті тощо. Клерк запропонував умови миру, які загалом зводились до наступних положень: незалежності Аравії включно з Багдадом; “справжня” автономії Сирії та Вірменії, але під турецьким прапором; інтернаціоналізація чи нейтралізація Проток; компенсації Порті її довоєнного боргу в об’ємі бл. 150 млн. фунтів стерлінгів, щоб позбавити її від фінансової залежності від Німеччини; територіальні компенсації на користь Османської імперії на Балканах за рахунок втрачених у Балканських війнах територій, але тільки тих, що відійшли Болгарії, а не Греції. Наприкінці свої міркувань Клерк додав, що за можливості та наявності вибору, слід надати перевагу сепаратному миру не з Османською імперією, а з Болгарією, з якою буде простіше домовитися про його умови. В свою чергу, якщо такий мир буде укладено, вийти з війни невдовзі буде змушена й Османська імперія “на наших, а не її, умовах”⁸².

Грехем розглянув релігійний фактор, до якого в інших виявлених нами джерелах не звертався ніхто: з падінням Туреччини пан-тюркські, панісламістські, націоналістичні та інші “руйнівні мусульманські елементи” затихнуть. В разі ж, якщо Туреччина залишиться сильною, позиція Британії в Індії та Єгипті похитнеться – турецький султан залишиться халіфом, й “очі всіх ревних мусульман будуть звернені в його бік і надалі”. Також Грехем відзначав: “[єдиною причиною для Великої Британії – А.Г.] зберегти та зміцнити залишки турецької держави є роль буфера проти агресивної Росії”⁸³.

Марк Сайкс написав докладний меморандум з приводу сепаратного миру. Викладені в ньому думки перегукувалися з вище проаналізованими документами, тож зупинимось лише на ключових ідеях. Сайкс погодився з думкою Райана щодо серії атак на Малу Азію, хоча загалом розкритикував його за погану проінформованість⁸⁴. Сайкс сформулював наступне запитання: яким силам вигідний мир з Туреччиною? На його думку, це були: пацифісти в союзних країнах; фінансисти, зацікавлені в корумпованому уряді в Константинополі; мусульмани Індії та Єгипту, а також ті, хто їм співчуває (Піктхолл та ін.); антисіоністи, які побоювалися, що деструкція Османської імперії сприятиме планам сіоністів, і тому залишалися протурецькими⁸⁵. Сайкс зауважив, що прагнення молодотурків до миру вельми закономірно та прогнозовано активізувались, коли відбувалися візити Моргентау (американський посол, що розвідував ситуацію із Туреччиною), Дарданелльська операція, Брусилівський прорив, що співпав із ризиком відступу болгарського війська та вступу до війни Румунії на боці Антанти⁸⁶. Він порівняв молодотурків із яacobінцями та прусськими мілітаристами у плані безпринципності. Сайкс також зробив припущення про пастку з метою розколати Антанту⁸⁷.

І британці, і турки остерігалися обману: британці побоювалися, що турки мають намір посварити Антанту, а турки – що внаслідок миру на їх державу чекатиме загибель.

Справу з британської сторони ускладнювала необхідність врахувати позицію союзників. Виходило так, що без залучення союзників Британія ризикува-

ла вступити із ними в конфлікт через те, що вела переговори за їх спинами, або через те, що домовилась із турками на умовах, не вигідних для союзників. В разі, якби Лондон повідомив керівництво інших держав Антанти, зростала ймовірність, що справу викриють. Узгодження дій та умов миру вимагало багато часу, що, в свою чергу, також збільшувало ризик викриття. Тривалі переговори всередині Антанти могли затягнути час аж до осінньої кампанії – як це часто й траплялося в попередні роки війни. Як видається, що навіть якби британська дипломатія мала більше часу, домовитись про мир було б дуже непросто.

Дипломатичне зондування та плани сепаратного миру зламала військова ситуація на фронті. В умовах наростання революційної нестабільності фактично перестала існувати як організована сила російська армія. Турки почали готувати осінню кампанію. Від швейцарських агентів згодом стало відомо, що Талаат-паша вирішив почекати із миром до її результатів⁸⁸. Надалі справа переговорів, які розпочав Герберт, швидше за все, зупинилася – принаймні, в опрацьованих нами джерелах та роботах істориків немає згадок про їх подальший розвиток. Дослідник Голландер додає, що до результатів візиту капітана поставилися скептично через його туркофільські погляди⁸⁹.

Підписання миру з Османською імперією в 1917 р. могло б докорінним чином змінити хід подій. Вихід Туреччини з війни похитнув би позицію Болгарії, а звільнені з Близького Сходу війська Антанти перекинули б на Західний, Італійський або Салонікський фронт. Можна лише здогадуватися про наступний розвиток військових дій, який би зумовив суттєве переформування міжнародних відносин та європейської історії в наступні роки. Проте це вже предмет уваги ретрואльтернативістики.

Таким чином, прогнози Foreign Office щодо міцної згуртованості “Єднання і прогресу” не справдилися. Серед молодотурків зародилася опозиція до Енвера-паші, яка стала розвідувати ситуацію на дипломатичному фронті. Британська дипломатія не ухилялася від турецьких спроб прозондувати можливість сепаратного миру, але перемовини мали винятково неофіційний характер. І британці, і турки остерегалися обману. Перші побоювалися, що турки мають намір посварити Антанту, а другі – що внаслідок миру на їх державу чекатиме загибель. Проте загальна ситуація на міжнародній арені та планування нових військових операцій перешкодили подальшим дипломатичним крокам, а дане зондування залишилося черговим епізодом нереалізованих можливостей у британсько-турецьких відносинах.

Примітки:

¹ The National Archives of the United Kingdom (TNA). FO 800/206.

² TNA. CAB 24/21.

³ Берти Ф. За кулісами Антанти. Дневник британського посла в Парижі: 1914-1919: пер. с англ. Лорд Берти; пер. и примеч. Е.С. Берловича. Москва-Ленинград: Гос. изд-во, 1927. 230 с.

⁴ Lloyd George D. War Memoirs. Vol. 5. London: Ivor Nicholson And Watson, 1936. 658 p.

⁵ Herbert A., Tomes J. (editor), Malcolm N. (introduction), Destani B. (editor). Albania's Greatest Friend: Aubrey Herbert and the Making of Modern Albania: Diaries and Papers 1904-1923. London: I. B. Tauris. 400 p.

- ⁶ TNA. FO 371.
- ⁷ Uyar M., Erickson E. J. *A Military History of the Ottomans from Osman to Atatürk*. Santa Barbara, Denver, Oxford: Praeger Security International, 2009. 379 p.
- ⁸ Ahmad F. *War and Society Under the Young Turks, 1908-18*. Review (Fernand Braudel Center). Vol. 11, No. 2, *Ottoman Empire: Nineteenth-Century Transformations* (Spring, 1988). Research Foundation of State University of New York, 1988. P. 265-286.
- ⁹ Fromkin D. *A peace to end all peace*. New York: H. Holt, 1989. 635 p.
- ¹⁰ Зайончковский А.М. *Мировая война 1914-1918 гг. Кампания 1916-1918 гг.* Москва, 1938. Т. 2. 288 с.
- ¹¹ Shaw S.J., Shaw E.K. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Vol. 2, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*. Cambridge University Press, 1977. 548 p.
- ¹² Schneer J. *The Balfour Declaration: The Origins of the Arab-Israeli Conflict*. Publisher Random House, 2010. URL: <https://erenow.net/ww/the-balfour-declaration-the-origins-of-the-arab-israeli-conflict/> (дата звернення: 19.07.2019)
- ¹³ Hollander N. *Elusive Dove: The Search for Peace During World War I*. Jefferson: North Carolina McFarland & Company, Inc., Publishers, 2013. 303 p.
- ¹⁴ Kieser H.-L. *Talaat Pasha. Father of Modern Turkey, Architect of Genocide*. Princeton: University Press, 2018. 552 p.
- ¹⁵ Fitzherbert M. *The Man Who Was Greenmantle: Biography of Aubrey Herbert*. Oxford: Oxford Paperbacks, 1985. 256 p.
- ¹⁶ Fromkin D. *Op. cit.* P. 221, 227
- ¹⁷ Ismail E. *Britain and the Ottoman Empire in the First World War: Clashing interests of Two Belligerents*. p. 113-114.
- ¹⁸ Fromkin D. *Op. cit.* P. 231
- ¹⁹ Зайончковский А.М. *Указ. соч.* С. 125-126.
- ²⁰ Там же. С. 107-109.
- ²¹ Lloyd George D. *Op. cit.* PP. 2506-2507.
- ²² Humayun Ansari K. *Pickthall, Muslims of South Asia, and the British Muslim Community of the Early 1900s*. Marmaduke Pickthall: *Islam and the modern world*. Edited by G.P. Nash. Leiden, Boston: Brill, 2017. pp. 23-46; Geaves R. *Abdullah Quilliam (Henri De Leon) and Marmaduke Pickthall: Agreements and Disagreements between Two Prominent Muslims in the London and Woking Communities*. Marmaduke Pickthall: *Islam and the modern world*. Edited by G. P. Nash. Leiden, Boston: Brill, 2017. P. 72-90.
- ²³ Kieser H.-L. *Op. cit.* P. 346.
- ²⁴ Schneer J. *Op. cit.*
- ²⁵ Fromkin D. *Op. cit.* P. 266-267.
- ²⁶ Schneer J. *Op. cit.*
- ²⁷ Kieser H.-L. *Op. cit.* P. 346.
- ²⁸ Schneer J. *Op. cit.*
- ²⁹ *Ibid.*
- ³⁰ Lebow R.N. *The Morgenthau Peace Mission of 1917*. *Jewish Social Studies*. Vol. 32, No. 4, Oct., 1970. P. 284.
- ³¹ Lloyd George D. *Op. cit.* P. 2482.
- ³² Hollander N. *Op. cit.* P. 206; TNA. *The Situation in Turkey*. Memorandum by Captain The Hon: Aubrey Herbert, M.P. (Scheme attached). CAB 24/21/76. ff. 336; Ahmad F. *Op. cit.* P. 282; Shaw S. J., Shaw E. K. *Op. cit.* P. 323.
- ³³ Hollander N. *Op. cit.* P. 206.
- ³⁴ Kieser H.-L. *Op. cit.* P. 345.

³⁵ TNA. FO 800/206. f. 226. Notes by Captain Aubrey Herbert as to a Separate Peace with Turkey

³⁶ Слід зупинитися докладніше на особистості Обрі Герберта. Історик за освітою, він мав багатий дипломатичний досвід та добре знав Схід: за його плечима - робота в британському посольстві в Токіо та Константинополі, подорож Османською імперією. Герберт підтримував національний рух Албанії й став героєм цієї країни. Йому тричі (до та після війни) пропонували албанський престол. Другом Герберта став відомий Лоуренс Аравійський. Під час боїв на Галліполі Герберт домовився про перемир'я з турками, щоб поховати загиблих. Варто, нарешті, додати, що першовідкривачем гробниці Тутанхамона був його зведений брат.

³⁷ Schneer J. Op. cit.

³⁸ TNA. FO 800/206. f. 226. Notes by Captain Aubrey Herbert as to a Separate Peace with Turkey.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid. ff. 227-228.

⁴¹ TNA. FO 800/206. f. 231. Captain Aubrey Herbert, M.P. 10 July 1917.

⁴² TNA. FO 800/206. f. 232. Telegram to Sir H. Rumbold, Berne. 10 July 1917.

⁴³ TNA. FO 800/206. f. 233. Mr. Andrew Ryan. 11 July 1917. Possibility of a Separate Peace with Turkey. Mr Balfour asks for his views.

⁴⁴ Uyar M., Erickson E. J. Op. cit. P. 268; Shaw S. J, Shaw E. K. Op. cit. P. 323.

⁴⁵ TNA. FO 800/206. f. 237. Mr. Andrew Ryan. 13 July 1917. Possibility of a Separate Peace with Turkey. Gives his views.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid. ff. 237-238.

⁴⁸ Ibid. ff. 238-239.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid. ff. 239-240.

⁵¹ Ibid. f. 240.

⁵² TNA. FO 800/206. ff. 243-248. Sir L. P. Malett. 14 July 1917. Separate Peace with Turkey. Gives his views to the possibility of this

⁵³ Берти Ф. Указ. соч. С. 59.

⁵⁴ Schneer J. Op. cit.

⁵⁵ TNA.). CAB 24/21/76. ff. 331. The Situation in Turkey. Memorandum by Captain The Hon: Aubrey Herbert, M.P. (Scheme attached).

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid. ff. 331-332.

⁵⁹ Ibid. f. 332.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid. ff. 332-333.

⁶² Ibid. f. 336.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid. ff. 336-337.

⁶⁶ Ibid. f. 337.

⁶⁷ Ibid. ff. 337-338.

⁶⁸ Ibid. ff. 333-334.

⁶⁹ Ibid. f. 334.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid. f. 335.

⁷² TNA. CAB 24/21/75. f. 324. The Possibility of a Separate Peace with Turkey. Memorandum by Captain The Hon. Aubrey Herbert, M.P.

⁷³ TNA. CAB 24/21/76. ff. 341-342. The Situation in Turkey. Memorandum by Captain The Hon: Aubrey Herbert, M.P. (Scheme attached).

⁷⁴ TNA. CAB 24/21/75. f. 323-324.

⁷⁵ Ibid. ff. 324-325.

⁷⁶ Ibid. f. 327.

⁷⁷ Ibid. f. 327-328.

⁷⁸ Shaw S. J, Shaw E. K. Cit. op. P. 321.

⁷⁹ TNA. CAB 24/21/75. f. 329.

⁸⁰ Schneer J. Op. cit.

⁸¹ TNA. FO 800/206. f. 253. Separate Peace with Turkey. Observations by Sir Mark Sykes on Sir L. Mallet's Memo. Minutes by Sir G. Clark and Sir R. Graham on Captain Aubrey Herbert's Memo.

⁸² TNA. . FO 800/206. ff. 254 r. – 254 v. Minutes by Sir G. Clerk and Sir R. Graham.

⁸³ Ibid. f. 254 v.

⁸⁴ TNA. FO 800/206. f. 255. Memorandum by Sir Mark Sykes.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Ibid. f. 255 v.

⁸⁷ Ibid. ff. 255 r. – 255 v.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Hollander N. Op. cit. P. 207.

Hrachov Artem. Diplomatic senses possibilities of separate peace between Ottoman Empire and Great Britain in July 1917. In the article were discovered reasons, course and results of unofficial negotiations about separate peace between Ottoman Empire and Great Britain in Switzerland in July 1917. As meetings of British captain Aubrey Herbert with Porte representatives showed, anglophile opposition ready to compromise had appeared inside Ottoman government. However, preparing terms of the peace included a lot of problems. The main difficulties were: fear of both sides, British and Ottoman that negotiations in reality were a trap; difficulty of forming peace terms which could satisfy not only London and Istanbul but also British allies; unpredictable situation with Russian army, and waiting by the Young Turks of results of autumn campaign in Mesopotamia. Eventually, decay of Russian army, closeness of autumn warfare, sceptical position of British headship on preparing of separate peace did not give rise to the cause.

Key words: World War I, separate peace, negotiation, diplomacy, Great Britain, Ottoman Empire.

Отримано: 30.05.19